

ІСТОРИЧНА ПІСЕННІСТЬ НИЖНЬОЇ НАДДНІПРЯНЩИНИ В ЗАПИСАХ Я.П. НОВИЦЬКОГО

Унікальна пісенність Запорозжя привабила увагу збирачів та дослідників кінця XVIII – першої половини XIX ст., що відбилося спершу в російській періодиці¹, а потім в альманасі І. Срезневського “Запорожская старина”², збірках М. Максимовича та А. Метлинського³ та ін. Систематичне збирання та видання фольклору Нижньої Наддніпрянщини розпочинається в другій половині XIX ст. Воно пов’язане, в першу чергу, з іменами Г. Залюбовського, І. Манжури, Я. Новицького, Д. Яворницького. Саме вони зафіксували та зберегли для нащадків значну частину запорозької культурної спадщини. Вагомість їх праці стає очевидною на тлі фольклористичних здобутків у регіоні радянської доби, коли друкувалися лише поодинокі записи, часто псевдофольклорного характеру.

Першою регіональною пісенною збіркою Нижньої Наддніпрянщини стала книга “Малорусские песни, преимущественно исторические, собранные Я.П. Новицким в Екатеринославской губернии в 1874 – 1894 годах”⁴, частина якої із доповненням новими матеріалами передрукована у 1908 р.⁵ До збірок введено не всі зібрані Я. Новицьким історичні пісні, оскільки раніше він надіслав їх для другого тому “Исторических песен малорусского народа с объяснениями Вл. Антоновича и М. Драгоманова”. Ці записи частково зникли, а деякі були використані в женецьких роботах М. Драгоманова з відповідни-

¹ Новиков Н.И. Полное собрание российских песен. – М., 1789. – С. 167; Новые ежемесячные сочинения. – 1792, ноябрь. – С.23 – 24; Песенник. – 1796. – № 182; Избранный песенник. – 1798. – № 91; Всеобщий новоизбранный песенник всех лучших российских авторов, содержащий в себе песни, арии и хоры, малороссийские, анакреонтические и прочие, положенные на голоса по новейшему вкусу на 13 отделений. – М., 1805. – С. 13; Новейший всеобщий песенник, составленный Афанасием Катилиным. – М., 1810. – С. 319; Новейший всеобщий полный песенник в шести частях. – СПб., 1819. – С. 172 та ін.

² Срезневский И. Запорожская старина. – Ч. 1. – Харьков, 1833. – 132 с.; Ч. 2. – 1834 – 168 с.; Ч. 3. – 1838. – 166с.

³ Украинские народные песни, изданные Михаилом Максимовичем. – М., 1834. – 180с.; Народные южнорусские песни. Издание Амвросия Метлинского. – К., 1854. – 472 с.

⁴ Малорусские песни, преимущественно исторические, собранные Я.П.Новицким в Екатеринославской губернии в 1874 – 1894 гг. – Харьков, 1894. – 112 с.

⁵ Новицкий Я.П. Малорусские исторические песни, собранные в Екатеринославщине. 1875 – 1903 г. – Катеринослав, 1908. – 127 с.

ми посиланнями на місце запису та прізвище кореспондента¹. Те, що було використано М. Драгомановим, Я. Новицький не передруковував, хоч повторив власні публікації історичних пісень у катеринославській періодиці 1888 – 1889 років.

Записуючи довгий час фольклор колишньої козацької землі, Я. Новицький у першу чергу звернувся до друку історичних жанрів як прози, так і пісенності, що відбилося не лише у змісті його публікацій, але й у назвах книг, які акцентують увагу саме на історизмі зібраного матеріалу. Він не залишив жодного твору з теорії фольклору, але неодноразово висловлював свої думки про історичні пісні: поряд з переказами вони розглядалися як відтворення духу та правди епохи: “Оповідання та пісні для історії такі ж документальні дані. Правда, тут ви не завжди відшукаєте хронологію, потрібно вміння розібратися. Однак те саме оповідання, та ж сама пісня яскравіше висвітлюють історію, ілюструють факти у таких іноді деталях, в яких не висвітлить вам жодний архівний документ”². Його роздуми про пісенний епос відтворені в “Передмові” до видання 1908 р.: “У пам’ятках живого поетичного слова малоросійський народ залишив нам дорогоцінний матеріал, що доповнює літопис. У думі та пісні, як у дзеркалі, ми бачимо відображення його душі та думок, його історії, його геройських подвигів”³. Власне, йдеться про специфіку народної історичної пам’яті.

Оскільки до часу першого видання Я. Новицьким пісень уже існувала його власна програма збирання етнографічного матеріалу, надрукована в “Катеринославських губенських відомостях” за 1887 р. № 28, у збірці виконано всі задекларовані щодо збирання фольклору вимоги: записуються пісні безпосередньо під час виконання (іноді зустрічаються записи “проговорених”, надиктованих текстів), фіксується все так, “як чуло вухо”⁴, без редагування, обов’язково занотовуються всі почуті варіанти та де, коли і від кого зроблено запис з можливою вказівкою на вік.

¹ Нові українські пісні про громадські справи (1764 – 1880) М. Драгоманова. – Женева, 1881. – С. 99 – 100, 101, 103 та ін.; Драгоманов М. Політичні пісні українського народу XVIII – XI ст. з увагами. – Ч. 1, р.1 – Женева, 1883. – С. 108 – 109.

² Новицький Я. Запорожжя в пам’ятниках усного народного творчества. – Степь. – 1886. – № 6. – С. 67.

³ Новицький Я.П. Малорусские исторические песни, собранные в Екатеринославщине. 1875 – 1903 г. – Катеринослав, 1908. – С. 7.

⁴ Малорусские песни, преимущественно исторические, собранные Я.П. Новицким в Екатеринославской губернии в 1874 – 1894 гг. – Харьков, 1894. – С. 1.

Характерна особливість пісенних видань Я. Новицького в тому, що значне місце в них займають прозові тексти, як фольклорні, так і наукові, хоч і до сьогодні традиційним для фольклористики є розгляд окремих жанрів або групи жанрів у межах певного фольклорного роду, що цілком закономірно, але він не дає змоги виявити спільне і розбіжне у характері та способах вияву народних модусів мислення, у формах відтворення та/або інтерпретації історії у різних за формальними ознаками, але близьких за характером світобачення та змістом творах. Оскільки часто у виконанні однієї людини зустрічається історична пісня та переказ про певну подію або особу, де прозовий твір стає своєрідною формою коментування, часто прозові вставки перемежують виконання пісенного твору, ніби відновлюючи певні втрачені моменти, але водночас від різних осіб фіксуються як прозові, так і пісенні твори, що взаємно доповнюються та складають єдиний поліжанровий цикл.

Фольклорні матеріали, записані Я. Новицьким, постійно актуалізують звернення до проблеми співвідношення переказу та історичних пісень, оскільки характерною рисою його видання став супровід історичної пісні відповідним переказом. Синтез прозового та пісенного текстів – явище, з яким часто доводиться зустрічатися під час спілкування з носіями культурної спадщини: вони намагаються пояснити, прокоментувати все, що може здатися малозрозумілим. Історична пісня, як правило, корелює із переказом у результаті ідентичного або максимально подібного ставлення до дійсності, характеру історизму, зображення героя та часопростору. Звертає на себе увагу той факт, що в переказах та історичних піснях, які побутують в одному регіоні, можуть бути подібні сюжети та характеристики (наприклад, про руйнування Січі), хоч поряд є мотиви, притаманні виключно народній прозі. Наприклад, в історичних піснях не зустрічаються топонімічні мотиви, розгорнута “біографія” героя (історична пісня обмежується розповіддю про його участь у певній події, подає один епізод. Навіть сукупність історичних пісень не складається у цикл творів про життя та діяльність героя. У різних текстах переказів відбиваються різні грані “біографії” Палія, Сірка, Калнишевського та ін.). Загалом мотивний та сюжетний фонд переказів багатший, ніж в історичних піснях, що можна пояснити як способом збереження та трансляції різного типу фольклорних наративних текстів, так і умовами їх виникнення.

Для творення переказу важлива подія, що відбилася в народній пам’яті. Інформація про неї зберігається у “згорнутому” до семантичного ядра вигляді і в процесі трансляції кожного разу витворюється новий текст, відкритий для будь-яких нововведень. Народна проза, як правило, активно відбиває бачення минулого, уявлення про нього по-

коління-транслятора, а не учасників та свідків події. За різних обставин і залежно від характеру аудиторії, що сприймає, та обізнаності і талановитості оповідача твір звучить по-різному, як і неоднаковий рівень заглиблення в тему при різних обставинах та типах комунікації. Оскільки в процесі трансмісії текст історичної пісні запам'ятовується майже повністю (завдяки ритмічній організації та формі виконання), то й рівень пізнішого “домислення” події або біографії героя значно нижче, ніж у переказі, водночас і можливість проникнення первинно чужих сюжетних ходів та мотивів також обмежена. Історична пісня твориться як безпосередня реакція на подію у тексті, який не згортається, а побутує у більш-менш стабільному (звичайно, у порівнянні із прозовим фольклорним твором) вигляді, а отже, й осмислення події або діяльності героя нащадками у самостійні тексти не розгортається, тому й мотиви, що продукуються нащадками, в історичні пісні майже не потрапляють, а пісенний текст про минуле потребує коментування.

Я. Новицький розумів, що на відміну від прозових наративних жанрів, де інтерпретаційне начало виявляється як у процесі творення, так і під час засвоєння і виконання, в історичних піснях воно виявляється переважно в процесі творення і значно менше (або менш виражено) в процесі сприйняття та відтворення. Структурно та ритмічно закріплена інформація, якщо і допускає варіації в її сприйнятті (а це безумовно, оскільки сприйняття будь-якого тексту культури залежить від рівня знань учасників та культурного контексту комунікативної події – виконання фольклорного твору) та інтерпретації, але вербальні інтерпретації та варіювання у порівнянні із прозовими текстами незначні.

У процесі виконання оповідач – знавець того, про що не знають слухачі, тому рівень його культурної компетенції, принаймні під час оповіді, сприймається як вищий, яким можна поділитися. Спілкуючись з “дідами”, від яких переважно зроблені записи, Я.П. Новицький швидко завойовував повагу, але деякий час ставлення до нього було як до пана, що цікавиться старовиною. Він, із погляду “дідів”, належав не лише до іншої соціальної верстви, але й до іншої культури, отже, йому багато що потрібно було пояснювати, коментувати, створювати той контекст, в якому зрозумілішим і більш значущим ставав зміст пісні. Переказ мав значення супроводжуючого і пояснюючого матеріалу, в якому відбивався дух епохи та/або поглиблювався характер героїв. Це зумовило і примітки збирача, що до деяких пісень він “додав пояснюючі зміст перекази”¹. Наводячи коментарі виконавців, Я. Новицький

¹ Малорусские песни, преимущественно исторические, собранные Я.П.Новицким в Екатеринославской губернии в 1874 – 1894 гг. – Харьков, 1894. – С. 30.

значав: “передача змісту пісні”¹, “переказ, що пояснює пісню”², “переказ, що доповнює варіанти”³, “пояснення співака”⁴ тощо. Такі примітки з’являлися найчастіше у випадках, коли переказ і пісенний твір записані від однієї особи.

Цікаво, що “перегуків”, випадків хронологічного, тематичного збігу переказів та історичних пісень у записах Я. Новицького того часу було значно більше, але в пісенній збірці відібрані лише ті прозові наративи, які відновлюють забуті фрагменти пісні (наприклад, варіанти пісні про Саву Чалого) або розширюють змістовне поле пісенного твору. Загалом же тематичний збіг та єдність героїв історичних пісень і переказів – характерне для українського фольклору явище, про що свідчать тематичні збірки різних регіонів⁵. У цих виданнях витримується чіткий жанровий принцип розміщення матеріалу, і тому пісні та перекази про одного й того героя, зафіксовані від однієї особи, розміщені в різних розділах, хоч можливим було розміщення матеріалу, яким скористався Я. Новицький.

Збирацький досвід та наукова традиція часу примусили Я. Новицького створити власний контекст, необхідний для читачів збірки: він розширює та прояснює зміст фольклорних творів за рахунок посилань на наукові праці та розвідки, власних коментарів та пояснень, оскільки знайомство з історією має скласти підґрунтя для розуміння глибини та поетичних особливостей історичної пісні і компенсувати прогалини в історичному знанні читачів.

Одна з характерних рис аналізованої збірки – вказівки на попередні видання (М. Максимовича, А. Метлинського, М. Костомарова, М. Драгоманова та В. Антоновича, П. Чубинського тощо) й окремі публікації фольклорних творів. Наявність такої примітки свідчить про поширеність або локалізацію твору (варіанту). Відсутність посилань на попередні публікації – знак того, що твір друкується вперше. Якщо ж зафіксована Я. Новицьким пісня або варіант були широковідомими, за ініціативою редакційної комісії, до складу якої входили О. Русов,

¹ Там само. – С.5.

² Там само. – С. 26.

³ Там само. – С. 28.

⁴ Там само. – С. 30.

⁵ Наприклад: Народ про Кармалюка. Збірка фольклорних текстів / Упор., вст. стаття і прим. В.І.Тищенко. – К.: Видаництво Академії наук Української РСР, 1961. – 276с.; Народ про Довбуша: збірник фольклорних творів / Упор., вст. стаття та прим. В.І.Тищенко. Відп. ред. І.П. Березовський. – К: “Наукова думка”, 1965. – 304 с.

О. Ветухов та М. Сумцов, друкувалися лише перші рядки або частина (фрагмент), що була оригіальною і не дублювалася.

Збірка відкривалася короткою передмовою “Від збирача”, де Я. Новицький відзначив зміну жанрів, що відбувалася в нього на очах, та значне звуження, якщо не відмирання народної історичної пісенності.

У 1907 році в четвертому випуску “Летописи Екатеринославской ученой архивной комиссии” вийшла друга пісенна збірка Я. Новицького “Малороссийские исторические песни, собранные в Екатеринославщине. 1874 – 1903 г.”. Передрук її з’явився у 1908 році. Оскільки в цьому виданні увагу було зосереджено саме на історичних піснях, зміст відрізнявся від попередньої, в першу чергу, відмовою від пісень побутових, чумацьких, деяких козацьких та жартівливих. Відсутні тут явно запозичені російські історичні пісні (“Вор Засорьин”, “Лопухин”) та ті, що могли бути спільним надбанням українців і росіян, оскільки українці були в складі російської регулярної армії (“Платов”, “Олександр I та Наполеон”). Ці твори в рецензії Ф. Колесси на першу збірку Я. Новицького були визначені як чужерідні: “Не згадуємо пісень про Платова, Олександра I, Наполеона, смерть Олександра I, що зложені каліченою російською мовою. Вони представляють близьку аналогію до деяких галицьких пісень, особливо рекрутських, що склалися під впливом польської мови і міського життя”¹. М. Драгоманов, коментуючи російськомовні пісні, надіслані йому І. Манжурою та Я. Новицьким, зробив висновок, що зі спотворенням мови фольклорних творів пов’язане псування моралі: “...як тільки українська мова в пісні спотворена, як зараз в пісню пролазить і невільницький дух, і розпуста”². Можливо, під час вкладання другої збірки Я. Новицький врахував ці зауваження, хоч народні переклади іншомовних, особливо російських пісень у поліетнічному регіоні зустрічаються й до сьогодні.

Композиція другої збірки стала чіткішою, оскільки належала вже самому Я. Новицькому, а не видавцям, які уклали збірку в короткий термін залежно від надходження матеріалів. У виданні 1894 року не витримана хронологічна класифікація: в розділ пісень гайдамацьких і розбійницьких входять твори про Кармелюка, а завершують розділ пісні про руйнування Січі, що є явним алогізмом, який можна пояснити лише браком часу у видавців. Перший рецензент збірки досить тактовно натякнув на необхідність розвести пісні про розбій та народних ме-

¹ Колесса Ф. Малорусские песни, собранные Я.П.Новицким // Колесса Ф. Фольклористичні праці. Підг. до друку В.А.Юзвенка. Ред. О.І. Дей. – К: “Наукова думка”, 1990. – С. 380.

² Нові українські пісні про громадські справи (1764 – 1880) М. Драгоманова. – Женева, 1881. – С. 99 – С. 114.

сників і виокремити твори про останні роки життя Запорожжя, які “становлять про себе неначе відрубну цілісність і характеризують ясно живі симпатії народу українського до Січі Запорізької”¹.

У збірці 1908 р. виправлені композиційні недоліки попереднього видання, матеріал згруповано за тематично-хронологічним принципом з витриманою історичною послідовністю подій, що лягли в основу пісенних творів. За межами хронологічної класифікації третій розділ – “Запорожские вирши. Сатира. Аллегория” та “Приложение”. Оскільки твори, що до них входили, були оригінальними явищами культури, репрезентованої саме на досліджуваній території, Я. Новицький не зміг від них відмовитися.

Уже в першій частині пісенного видання 1894 р. зроблено спробу розмежувати власне історичні пісні та твори інших пісенних жанрів з вираженими історичними конотаціями. Виділення в окремі розділи рекрутських, чумацьких, гайдамацьких та інших пісень, які були органічними в підбірці творів “переважно історичних” і не увійшли до кола творів виключно історичних, засвідчує постійні роздуми над питаннями класифікації історико-пісенного матеріалу.

Розташування матеріалу як у виданих, так і в підготованих до друку збірниках дає підстави стверджувати, що для Я. Новицького історичні пісні – це фольклорні синкретичні (словесно-музичні) пісенні наративи, які відбивають народно-історичне усвідомлення минулого, певних його етапів або окремих подій, мають чітку ритмічну організацію та можуть виконуватися як соло, так і хором. (У записах Я. Новицького багато поміток про колективне виконання історичних пісень, особливо на традиційно запорозькій Хортиці). Значна кількість пісенних творів орієнтована на вираз думок та почуттів. Незважаючи на те, що ліричний герой є представником певного соціуму, а відтак і певної епохи, це соціально-побутові або станові ліричні пісні, що відрізняються від історичних узагальненістю хронотопу та героєм – носієм не лише дії, а й рефлексії. Саме історичні та станові пісні переважно й складають другу фольклорно-пісенну збірку Я. Новицького.

У першій збірці переважають твори про певну історичну подію або особу. У другій – твори, що несуть згадку про певну епоху, а герой уособлює особливості поведінки певної історичної доби. Такий підхід, характерний для фольклористики того часу і певною мірою зараз при укладанні збірок історичних пісень, дозволив Я. Новицькому надрукувати поряд пісні-узагальнення (“Сторожовий козак”, “Козацька служ-

¹ Колесса Ф. Малорусские песни, собранные Я.П.Новицким // Колесса Ф. Фольклористичні праці. Підг. до друку В.А.Юзвенка. Ред. О.І. Дей. – К: “Наукова думка”, 1990. – С. 380.

ба”, “Українка – турецька полонянка”) з сюжетами, характерними для цілої епохи, пісні-узагальнення про події певної доби (“Втеча народу з правобережної України в лівобережну”), балади про інцест, ледь зафарбовані історичними мотивами (“Брат і сестра”), історичні балади (“Сава Чалий”), пісні про історичних діячів (“Тетьман Богданко Ружинський”, “Палій і Мазепа”), героїв козацтва (“Пісня про Нечая”, “Ой Морозе, Морозенку”) та гайдамаччини (“Залізник і Гнида”). Окремі розділи складаються з пісень, пов’язаних з часами падіння Січі і долею Запорозжя та про кріпацтво і його скасування.

Розподіл матеріалу свідчить про те, як Я. Новицький уявляв розвиток історичної пісенності таким чином: пісні-узагальнення про біди від турецько-татарських загарбників та боротьбу з ними, пісні про видатних запорожців та героїзм козацтва, пісні про гайдамаччину, останні роки Січі та її руйнування, кріпацькі пісні). Серед історичних пісень часів Запорозжя зустрічаються два загальнопоширені типи: з узагальненою формою відтворення дійсності та з відтворенням конкретних (звичайно, “конкретних” із врахуванням специфічних особливостей народної історичної пам’яті та характеру функціонування пісні) подій. Перша група практично не піддається більш-менш достовірному історичному датуванню, оскільки в ній відсутні конкретно-історичні реалії, відтворені події типові для цілої історичної доби. Твори другої групи мають зв’язок з подією через топонімічне та хронологічне маркування або через ім’я конкретної історичної особи. Різновидом цього типу можна вважати пісні, марковані лише іменем, яке не завжди зустрічається в літописах або інших історичних джерелах, отже, хронологізація подій у таких піснях не завжди надійна. У другій збірці майже немає рекрутських та солдатських пісень, які були досить розповсюдженими, про що свідчать записи самого Я. Новицького та І. Манжури, надіслані М. Драгоманову.

Характерною ознакою збірки Я. Новицького 1908 року є те, що кріпацькі пісні подано як явище пізніше, ніж пісні про руйнування Січі, що відповідало особливостям регіональної історії. У збірці відзначений також локальний характер та поступове відмирання цих пісень, незважаючи на те, що кріпацтво було скасоване не так давно. В історичній свідомості населення краю воно не закріпилося, і в записах збирачів ХХ сторіччя пісні такого змісту не зафіксовані.

У порівнянні з першою збіркою збільшився обсяг історичної пісенності як за рахунок варіантів, вилучених редакційною комісією, так і введення нових записів. Нові твори зафіксовані від А. Кухненка (“Козак вибивається з неволі”, “Козак на Дністрі”, “Переселення запорожців за Дунай”), від П. Соколихи (“Насіяли, наорали”), Н. Бутуза (Бон-

даренка) (“Перебий ніс”, “Про розорення Січі”, “Втеча запорожців в Турцію”), Д. Биковського (“Запорожці в польській неволі”, “Сава Чалий”, “Козацька голота і багачі-дуки”, “Розорення Січі”).

У передмовах до обох збірок Я. Новицький зазначив, що краще збереглися історичні пісні на місцях традиційних поселень запорожців та їх нащадків, на «запорозьких пепелищах», чим і зумовлений вибір населених пунктів для етнографічної та фольклористичної роботи. Запис творів у селах, заснованих внаслідок переселення в регіон росіян, німців, болгар, не проводився, оскільки основна увага приділялася місцевій фольклорній традиції.

Як свідчить перелік селищ, частина пісенного матеріалу походить з територій колишніх Запорозьких Січей, де майже одночасно з Я. Новицьким занотовував історичний, етнографічний та фольклорний матеріал Д. Яворницький. Працюючи з різними носіями народної спадщини, ці діячі української науки зробили різні записи. У Капулівці від М. Явтушенка Я. Новицький занотував один із варіантів пісні про переміщення запорожців у Турцію, в Покровському від Ф. Бутуза пісні про Перебийноса, розорення Січі, варіант твору про втечу запорожців у Турцію. Д. Яворницькому вдалося занотувати в Капулівці від Івана Сокура практично реліктову вже на той час пісню (а згодом від Ф. Довгуна та Ф. Трихвиленка – її варіант) – “Гей, та то ж не грім в степу гуркотає”¹, а в Покровському “Та ой як крикнув же та козак Сірко”². У записах Я. Новицького пісні про Сірка відсутні, хоч у тому ж Покровському від Жмутя, в Нікополі від Ф. Потурая та Д. Биковського він записав перекази та легенди про цю видатну особу. Поширеність наративів свідчила про можливе існування пісень, зафіксувати які не вдалося, можливо, тому, що основну увагу Я. Новицький приділяв обстеженню території, з якою була пов’язана його службова діяльність, – Олександрівську та Олександрівському повіту.

Автентично-реліктовими в записах Я. Новицького є пісні про смерть кошового, що перегукується з думою про смерть Івана Безродного, Бездольного, розкриває стосунки кошового та джури, безсімейність січовиків, містить характерний для Запорожжя топос:

Ой у лузі Базавлуці
Росте верба похильная,

¹ Эварницкий Д.М. По следам запорожцев. – СПб., 1898. – С. 311; Эварницкий Д.И. Малорусские народные песни, собранные в 1878 – 1905 гг. – Екатеринослав, 1906. – С. 65.

² Эварницкий Д.И. Запорожье в остатках старины и преданиях народа. – Ч.2. – СПб., 1888. – С. 77; Эварницкий Д.И. Иван Дмитриевич Сирко, славный кошевой атаман войска запорожских низовых казаков. – СПб., 1894. – С. 147.

або в іншому варіанті:

Ой у лузі у темному,
Та над морем над глибоким,
Та стоїть верба похильная...¹;

невідома в інших записах пісня про козацького ватажка Коржа, “Хвалилися запорожці Очаків дістати”, оригінальні пісні та варіанти пісень про руйнування Січі.

Пісні про зруйнування Січі були широковідомими в Україні. М. Драгоманов зазначав: “... жаль про руїну Січі розійшовся на всю Україну, як це видно з того, що ми самі маємо більш 70 пісень, записаних в різних країнах від Дунаю до Дону. Навіть в Галиччині”². Незважаючи на поширеність, у першій пісенній збірці Я. Новицького було не лише вперше вміщено твори з регіону, де відбувалися події і пам’ять про них зберіглася краще, ніж будь-де (серед попередніх видань фольклору Нижньої Наддніпрянщини, включаючи записи І. Манжури, подібних текстів не було), але й подано найбільшу їх підбірку, яка правдиво відтворювала різні етапи руйнування Січі та подальшої долі запорожців. Окремі варіанти записаних у досліджуваному регіоні пісень про падіння Запорозжя свідчать, що складалися вони під час розгортання подій, коли їх результати ще не стали загальновідомими. Саме тому твори містять різну інтерпретацію події та, що дуже важливо, її наслідків. У них відбилася невизначеність майбутнього та поступове його окреслення залежно від того, де формувався той чи інший варіант. Пісня окреслила потенційні можливості творення майбутнього. У різних “первинних” варіантах – спроба передбачення розвитку подій, що свідчить про момент непередбачуваності навіть найближчого майбутнього. Характерна особливість варіантів творів про руйнування Січі, зафіксованих на теренах колишнього Запорозжя, – винесення в постпозицію мотиву можливого опору, тоді як в інших місцевостях найчастіше він має серединне положення. Завершення твору заклик до бою свідчить про можливе прогнозування перемоги або славної загибелі у боротьбі.

У записаній від І. Машталяра в Кушугумі пісні про зруйнування Січі (це – частина розгорнутого твору, яку можна класифікувати як варіант за ступенем збереження, але симптоматичне побутування саме такого варіанту) звучить заклик до опору, підкреслюється непокоря долі, традиційна волелюбність та войовничість козацтва:

¹ Новицкий Я.П. Малорусские исторические песни, собранные в Екатеринославщине. 1875 – 1903 г. – Катеринослав, 1908. – С. 12.

² Нові українські пісні про громадські справи (1764 – 1880) М. Драгоманова. – Женева, 1881. – С. 24

Ой прислухайтесь, хлопці,
Славні запорожці,
Щось у хмарі гуде!
Ой щось на нас, хлопці,
Славні запорожці,
За пригодонька буде.
Ой заступайте, хлопці,
Славні запорожці,
Плече повз плече,
Не даймо, хлопці,
Славні запорожці.
Москалеві Січі¹,

що в інших варіантах “знімається” або пом’якшується серединним положенням заклику до опору. Характерна риса цього варіанту – злиття суб’єкта та об’єкта твору, виконання від особи одного з героїв, членів запорозької спільноти.

В останньому пісенному циклі Запорожжя – у творах про його руйнування – відбувається часткове руйнування фольклорного стереотипу запорожця. У деяких творах з’являються мотиви приниженості та покори. Запорожець, що плаче, не може захистити навіть самого себе – це вже зовсім інший історичний та культурний тип, мало узгоджений із звичним історико-пісенним образом запорожця.

Виокремивши у виданні 1908 р. пісні про руйнування Січі та подальшу долю запорожців, Я. Новицький не включив тексти, що в попередньому виданні були за № 43 та 44. Їх відсутність була помічена і прокоментована дослідницею фольклористичної спадщини Я. Новицького Л. Іванніковою². Ту, що була подана за № 44, Л. Іваннікова інтерпретує як твір про бідкування запорожців на будівництві каналів (“канав”). З цим можна погодитися лише частково, оскільки цей запис є контамінацією пісень різних періодів. Щодо варіантів пісні № 43 – “Літа, літа сизокрилий орел по широких долинах”, то дослідниця аргументовано доводить, що це твір про розправу Петра Олексійовича над запорожцями – “мазепинцями”.

У збірці 1894 р. цю пісню помилково, спираючись на коментар співака, віднесено до часів скасування Січі Катериною, але “60-річний дід Степан Крохмаль” з Балабина не сказав, про яке саме розорення йдеться: “...казали діди, що як звоювали запорожців, то звеліли їх по-

¹ Новицький Я.П. Малорусские исторические песни, собранные в Екатеринославщине. 1875 – 1903 г. – Катеринослав, 1908. – С. 84.

² Іваннікова Л. Пісні про зруйнування Січі в записах Якова Новицького // Народна творчість та етнографія. – 1993. – № 3. – С. 56 – 57.

парувати – тобто, позакувати їх в залізо...”¹. Зміст пісні дає прямі вказівки на події 1709 р.:

Літа, літа сизокрилий орел по широких долинах,
Засилає наш государ письма на всіх Українах:
Ой живіть, живіть, мої українці, - не бійтесь нікого,
Звоював я шведа, ще й запорожця много...².

Точність, скрупульозність у записах матеріалу сприяли тому, що Я. Новицький зафіксував наявність поряд з автентичним фольклором пісень, запозичених з інших регіонів, та пояснив це як результат масової колонізації запорозьких земель і переселення сюди вихідців із різних місцевостей. Наприклад, А. Саєнкова, що проживала в Покровському, походила з Кобеляцького повіту на Полтавщині, чим пояснюється її коментар до пісні “Ой на горі слобода”, зафіксованої, до речі, лише від неї. За словами співачки, цю історичну пісню (в її варіанті наближену до сімейно-побутових пісень про вдову) виконували як колискову³. Місцем народження та формування цієї жінки мотивована наявність в її репертуарі пісні “Втеча бурлак за Дунай”, яка в репертуарі інших виконавців у регіоні не фіксувалася, та трансформування топонімів у творі про зруйнування Січі: “Ой під городом, та під Ялосоветом”.

Результатом переселення було побутування в Кушугумі пісні “Турбаївська катастрофа”, записаної у 1892 р. від “баби Катерини Графської, 72 літ”⁴. В обох виданнях пісня коментується як “цікава, оригінальна”. Побутування пісні на території Нижньої Наддніпряниці пояснюється тим, що в 1794 р. до Кушугуму було переселено частину мешканців села Турбаї Київського намісництва⁵ – учасників та свідків повстання. Трансформація “турбаївці” в спотворено-незрозуміле “трубоїди” – результат віддаленості від події у просторі та часі.

Загалом формування “мішаного” контингенту в одному населеному пункті призводило до функціонування в ньому різних регіональних

¹ Малорусские песни, преимущественно исторические, собранные Я.П.Новицким в Екатеринославской губернии в 1874 – 1894 гг. – Харьков, 1894. – С. 48.

² Там само.

³ Там само. – С. 3.

⁴ Малорусские песни, преимущественно исторические, собранные Я.П.Новицким в Екатеринославской губернии в 1874 – 1894 гг. – Харьков, 1894. – С. 41; Новицкий Я.П. Малорусские исторические песни, собранные в Екатеринославщине. 1875 – 1903 г. – Катеринослав, 1908. – С. 113.

⁵ История городов и сёл Украинской ССР. Запорожская область / ред. Петрыкин В.И., Васильченко К.Б. и др. – К.: Главная редакция Украинской советской энциклопедии, 1981. – С. 331.

фольклорних традицій. У тому ж Кушугумі Я. Новицьким зафіксовано твори, що мають яскраво виявлені риси запорозької традиції: пісня про отамана Коржа записана лише в Кушугумі від М. Джигіря та Язиково від Т. Ковбаси. Це твір про запорожців у неволі, який за межами Запорозжя не фіксувався, оскільки образ полоненого запорожця не відповідав стереотипові, який склався у масовій свідомості.

Таким чином, видані записи Я. Новицького об'єктивно свідчать, що репертуар навіть "старожитніх" сіл може бути неоднорідним, оскільки крім "сидюків" та їх нащадків тут селилися люди з різних місцевостей, тому поряд зі старими запорозькими піснями тут виконувалися пісні інших регіонів.

Записи Я. Новицького відтворюють трансформацію загальновідомих, поширених на теренах усієї України пісень під впливом автентичної запорозької традиції.

Наприклад, специфічним для Нижньої Наддніпрянщини був мотив характерництва, чарівної невразливості запорожців. За повір'ями та легендами, характерника неможливо було вбити звичайною зброєю. Я. Новицький зазначав: "... за переказами народа, Перебийніс володів непереборною силою характера (за виданням 1894 р. – характерника), його не брала куля, він не потопав у воді, не горів у вогні, не боявся чорта в болоті"¹, звідси існування варіантів про незвичайну смерть героя:

Ой став джура, ой став малий од камзола гудзика рвати

Ой став джура, ой став малий, карабини заряджати,

Ой став джура, ой став малий в Перебийніса вціляти².

Іван Машталяр вважав за потрібне прокоментувати: "Джура убив Перебийноса срібним кудзиком, бо інча куля його не брала"³. Потрібно зазначити, що у варіантах пісень про Нечая і Перебийноса, зафіксованих Я. Новицьким, смерть героїв закономірна, оскільки вони порушили віковічні закони запорозької спільноти: не пити під час походів та не мати справи з жінками. Тому смерті від руки ворога – смерті героїчної, що уславлює, в деяких варіантах виявляється замало. У нижньонаддніпрянських варіантах джура – не зрадник, а носій фатуму, долі, що карає за порушення січових законів, даючи в той же час козакові славно загинути, але вже вдруге, від руки ворога. У варіанті пісні про Перебийноса, записаному від О. Орла, з'являється і типовий нижньонаддніпрянський пейзаж:

¹ Новицький Я.П. Малорусские исторические песни, собранные в Екатеринославщине. 1875 – 1903 г. – Катеринослав, 1908. – С. 40.

² Там само. – С. 38.

³ Там само. – С. 38.

Ой понад лугами, понад берегами похилилися лози...¹.

Місцевого забарвлення, регіонального колориту набуває і загально-відома пісня про Саву Чалого. В аналізованій збірці відзначена автентичність або принаймі довгий час побутування твору на даній території. Старий Андрій Халепа у 1885 році розказував: “Про Саву єсть пісня, тіко я її гаразд не складу, а покійній дід, бува, часто співа і розказує про його...”². Характерною рисою місцевого варіанту є те, що Гнат і Кравчина – не гайдамаки, а запорожці-січовики, що за завданням запорозької ради розправляються з ренегатом. Мотив гайдамаччини максимально “притушений”, оскільки все справедливе і героїчне має йти з Запорожжя. “Спогад” про те, що герої – гайдамаки іноді з’являється, але не акцентується, тому гайдамаки – запорожці. У місцевих варіантах цього твору розвинений мотив характерництва, що йде або від колишнього кошового – старого Чалого³ або від виконавців січового ви-року⁴.

У записах Я. Новицького взагалі невелика кількість творів про гайдамаччину. Власне, це пісні про Лебеденка та Залізняка і Гниду. Побутування другого з названих творів у регіоні можна пояснити біографічним зв’язком Залізняка з Запорожжям, що відбилося практично у всіх відомих варіантах пісень про нього:

Славний козак Максим Залізник,
Славний з Запорожжя.
Як виїде на Вкраїну,
Як повная рожа...⁵.

Збірка Я. Новицького містить унікальні записи пісень, надрукованих під спільною назвою “Українці на земляних роботах”. За його спостереженнями, ці твори – поетична рецепція участі козацтва у примусових роботах на будівництві царицинської лінії між Волгою та Доном (1716 рік), Ладозького каналу (1721–1722 р.), Української лінії між Дніпром та Донцем (30-ті роки ХІІІ ст.)⁶. Дві такі пісні були зафіксовані від дівчат, герої їх – “молоді салдати” та “молоді гусари”⁷, і лише одна – від Корнія Дорогобіда з Новомиколаївки, герої якої – “козаче-

¹ Там само. – С. 36.

² Там само. – С. 71.

³ Там само. – С. 65.

⁴ Новицкий Я.П. Малорусские исторические песни, собранные в Екатеринославщине. 1875 – 1903 г. – Катеринослав, 1908. – С. 73.

⁵ Там само. – С. 75.

⁶ Там само. – С. 50 – 51.

⁷ Там само. – С. 49.

ньки”¹. Звичайно, заміна “козаченьків” “салдатами” та “гусарами” – явище пізнє, але в даному випадку закономірне, оскільки експресивне забарвлення та характер героя в цих творах суттєво відрізняються від звичних, поширених пісень про козаків, які не знали почуття розпачу, безсилля та журби. Козаки, які можуть сказати про себе:

...В далекий край та й позаганяли,
Не дають нам ні їсти, ні пити,
Заставляють роботу робити:
Сиру землю на рови копати,-
Ой тут же нам, братці, померати...²,

зовсім не схожі на “лицарів волі”, які підкоряються лише рішенням власної січової ради та наказам обраної радою старшини. Журба від незмірної підневольної праці – почуття кріпака, туга за рідною землею, від якої насильно відірвали, та почуття самотності у великому колективі – традиційна риса солдатської пісні. Звідси і трансформація героя зі збереженням традиційної поетики³. Якщо в жіночому виконанні цього твору переважає експресивне ставлення до світу, що ліризує пісню, то в чоловічому посилюється соціальний аспект, що споріднює її з іншими історичними піснями регіону. Розвиткові в регіоні солдатських та рекрутських пісень сприяло те, що в козацьких творах часто був колективний герой або герой, що втілював типові риси козака – військової людини. Отже, тут можлива була заміна, витіснення одного соціоніму іншим. Але оскільки сам принцип героя, що уособлює колектив, був уже розроблений й укорінився в традиції, то розвиток творів, що спиралися, водночас, на традиції української козацької та російської солдатської пісенності, полегшувався.

Загалом характерною ознакою пісенних збірок Я. Новицького є велика кількість записів від жінок. У першій збірці з жіночого репертуару надруковано переважно ліричні пісні та балади, тому в другій збірці не згадуються такі виконавиці, як Вишневська, Онищенко (Смолівна), Біянковська та ін. Серед виконавців історичних пісень переважають чоловіки, але є записи і від жінок, у результаті чого пісня поступово фемінізувалася: увага з дії та діяча переміщалася на почуття, зникали деталі, що характеризували подію та місцевість, збагачувалася зорова образність. Твір поступово з історичного перетворювався на ліричний. Зараз виконавицями пісень, в тому числі й історичних, є переважно жінки. Саме вони, носійки родинної пам’яті, зберегли, трансформова-

¹ Там само. – С. 50.

² Там само. – С. 49.

³ Новицкий Я.П. Малорусские исторические песни, собранные в Екатеринославщине. 1875 – 1903 г. – Катеринослав, 1908. – С. 49 – 50.

вши згідно зі специфікою своїх уявлень про світ та історію, частину запорозької духовної спадщини. Процес поступового переходу історичних та станових пісень до жіночого репертуару і був зафіксований Я. Новицьким.

У передмовах до обох пісенних збірок висловлена думка, що разом із “дідами” відійде й історична пам’ять: “... з вимиранням старих людей йде в могилу й стара пам’ять”, “Історичні пісні, як і думи, також близькі до забуття. Їх співають старі, але зовсім не цікавиться ними молодь”¹. У той же час далеко не всі записи Я. Новицький робив від літніх людей. Серед його кореспондентів були Захарько Вовк – 22 роки, Семен Ткаченко-Палій – 45 років, Агафія Графська – 17 років та інші молоді співаки та співачки. Наявність молодих виконавців свідчила про те, що прогнозування загибелі історичної пісенності було дещо передчасним, тому справедливим було зауваження Ф. Колесси, що в збірці 1894 р. відчувається “свіжість традиції народної”².

Спостереження над історико-пісенними збірками Я. Новицького свідчать, що в них зафіксовані специфічні риси історичної пісенності на теренах історичного Запорожжя. Особливості ці виявилися в такому:

1. Наявність практично всіх відомих жанрових різновидів історичної пісенності та довге побутування її на теренах колишнього Запорожжя.

2. Відтворення в історичних піснях основних етапів розвитку Запорожжя та посткозацьких часів, але головна увага і переважна кількість творів та варіантів присвячена козацтву, яке ідеалізується і діяльність якого розглядається як “золотий вік” української історії.

3. Значна поширеність саме запорозького героїчного репертуару, який зберігся більше і краще, ніж пісенність наступних періодів, і побутував на межі XIX та XX століть переважно в чоловічому виконанні.

4. Побутування пісень інших регіонів, що локалізувалися в певних місцевостях колишніх Запорозьких Вольностей у результаті специфічних особливостей колонізації краю. Поступова трансформація та ліризація запозичених творів негероїчного характеру.

5. Трансформація запозичених історичних пісень під впливом автентичної для досліджуваної території поетичної традиції: зміна топосу, тропіки, оцінка героїв та подій з точки зору запорозького етосу.

6. Зміна емоційної насиченості в історичних та соціально-побутових піснях післякозацького періоду. Протиставлення козащини

¹ Там само. – С. 11.

² Колесса Ф. Малорусские песни, собранные Я.П.Новицким // Колесса Ф. Фольклористичні праці. Підг. до друку В.А.Юзвенка. Ред. О.І. Дей. – К: “Наукова думка”, 1990. – С. 381.

та солдатчини як славного вільного минулого та безславного, підневольного сучасного.

7. Відносна непроникливість регіонального репертуару для пісень гайдамацького циклу, відбір лише того, що стосується або могло стосуватися Запорозжя, а тому – заміна топосу, імен та подій, взаємозамінність героїв: гайдамаки – запорожці.

8. Локальність і великою мірою запозиченість пісень про кріпацтво та швидке відмирання творів цієї хронологічної та тематичної групи (на відміну від пісень про козацтво, частина яких, звісно, в дещо трансформованому вигляді, дожила до нашого часу).

9. Поступовий перехід історичної пісенності в жіночий репертуар та її ліризація. Суттєва відмінність поезики та змістовних акцентів в історичних піснях, що виконувалися чоловіками та жінками.

10. Особливо тепле ставлення до історії краю, розуміння її унікальності, протиставлення героїчного минулого та буденного, жалюгідного сучасного, збереження усталених словосполучень “славні хлопці-запорожці”, “славне Запорожжя”, “степ широкий, край веселий” як знаку ідеалізації – кохання та вічної народної пам’яті, відтвореної в піснях.

Ірина Павленко, кандидат філологічних наук,
доцент Запорізького національного університету